

DIATEZE A RECIPROCITA (na materiálu češtiny)*

V této stati podáváme stručný přehled konstrukcí chápaných ve Funkčním generativním popisu jako gramatické diateze. Do kategorie diateze řadíme: (i) analytické pasívum, (ii) rezultativum, (iii) recipientní pasívum, (iv) dispoziční konstrukci, (v) deagentizaci, (vi) reciprocitu. Jádrem příspěvku je ověření hypotézy, že v deagentizačních konstrukcích nemůže být povrchově vyjádřen actor (agentive). Konstrukce s předložkou *mezi* + *Instrumentálem* jsou analyzovány jako možný protipříklad k uvedené obecně přijímané hypotéze.

Klíčová slova: diateze, deagentizace, reciprocita, konatel, předložková skupina.

In this paper we give a brief survey of the constructions classified in the Functional Generative Description as members of the category of diathesis. The active constructions have as their marked counterparts the following members: (i) analytical passive, (ii) resultative diatheses, (iii) recipient diathesis, (iv) dispositional constructions, (v) deagentive constructions, and (vi) reciprocal constructions. The essence of this contribution is the discussion of the generally accepted hypothesis that deagentive constructions exclude the surface expression of their actors. We propose as a counterexample for this hypothesis the Czech constructions with the prepositional group *mezi* 'among' + *Instrumental*, where the combination of the process of the deagentization with reciprocity is used. Though the analyzed constructions are rare and restricted by several constraints, it appears that the prepositional group with *mezi* 'among' fills the role of the actor (agentive).

Key words: diathesis, deagentization, reciprocity, actor, prepositional group.

V rámci založeném na Funkčním generativním popisu (dále FGP, Sgall 1967) se pracuje s kategorií diateze jako s gramatickou kategorií slovesa, v níž se mění slovesný tvar a přitom dochází i ke změnám syntaktickým. Změna morfologické formy slovesa ve výchozí aktivní konstrukci ve formu složeného tvaru slovesného se týká (i) analytického pasíva, (ii) rezultativní konstrukce a (iii) recipientního pasíva; s reflexivizací (poř. dalšími důsledky) je spojena (iv) diateze dispoziční, (v) deagentní a (vi) reciproční (podrobněji o této klasifikaci a motivaci pro její zavedení viz (Panevová et al. 2014: 102–134)), zde uvedeme pouze stručné shrnutí.

- (i) U analytického pasíva dochází k přesunu valenčního členu odpovídajícího akuzativnímu doplnění (patientu – PAT, adresátu – ADDR, efektu – EFF) nejčastěji do pozice subjektové (dále Sb), viz (1) – (3), nebo jde o neosobní vyjádření (viz (4)). Konatel děje je sice odsunut z privilegované, hierarchicky nejvyšší pozice, ale je možné ho vyjádřit (jako v příkladu (4)):

* Vznik tohoto příspěvku byl podpořen projektem GA ČR 18-03984S “Mezi reciprocitou a reflexivitou: syntaktická a lexikografická analýza českých recipročních konstrukcí” a opírá se o data z repositáře LINDAT/CLARIN (projektu MŠMT ČR LM2015071).

- (1) *Víla-PAT byla postavena během dvou měsíců v souladu s územním plánem.*
- (2) *Občané-ADDR byli v tisku informováni o dočasném přerušení dopravy.*
- (3) *Historika-EFF byla vyprávěna šeptem.*
- (4) *O stavbě nové školky-PAT bylo radními-ACT rozhodnuto již loni.*

(ii) U rezultativní konstrukce lišíme (a) rezultativ prostý (v jiné terminologii objektový, viz (Nedjalkov - Jachontov 1988), (Maslov 1988), (Поповић 2014).

(b) rezultativ posesivní

Touto diatezí jsme se podrobně zabývali v (Panevová 2011); u dalších autorů jsou s ní důkladně porovnávány další slovanské jazyky, viz (Štícha 1986), (Giger 2003), (Wiemer, Giger 2005), (Номачи 2007), (Поповић 2014), autoři zde mj. nacházejí vděčnou oblast pro typologii slovanských jazyků.

Syntaktická struktura se oproti aktivní konstrukci mění, mění se i morfologická podoba slova; v typu (a) se užívá pomocného slovesa *být* a -n/t participia, v typu (b) pomocného slovesa *mít* a -n/t participia.

U jednotlivých autorů nebylo dosaženo úplné jednoty minimálně ve dvou parametrech:

Jak vést hranici mezi analytickým pasivem a rezultativem typu (a), viz (5), (6) a jaké sémantické vlastnosti má posesivní rezultativ typu (b), viz (7), (8). Vycházíme tu z našeho řešení podaného v (Panevová et al. 2014: 102–134), kde připisujeme subjektu funkci konatele (ACT), nebo adresátu (ADDR) v závislosti na kontextu:

(5) *V místnosti je vyvětráno.* (rezultativ typu (a)) (= místnost je vyvětraná)

(6) *Můžete vejít, už je vyvětráno.* (analytické pasivum) (= už jsem vyvětral/a/ už vyvětrali)

(7) *Už mám tu knihu přečtenu.* (Sb = ACT)

(8) *Student už má práci od profesora zhodnocenu.* (Sb = ADDR)

(iii) Recipientní pasivní diateze je založena na použití pomocného slovesa *dostat*, v níž pozici subjektu (Sb) obsazuje adresát (9), případně patiens (10); konatel může, ale nemusí být vyjádřen, viz (Daneš 1965), (Daneš 1985), o recipientním pasivu v kašubštině viz (Nomachi 2008):

(9) *Vloni dostali důchodci.ADDR dvakrát přidáno.*

(10) *Chlapec.PAT dostal od otce.ACT nařezáno.*

U diatezí (i) – (iii) vstupují do podoby výsledné konstrukce po řadě pomocná slovesa *být*, *mít*, *dostat*, která jsou pak součástí morfologického paradigmatu a při jejich použití jsou provedeny změny v syntaktické struktuře.

(iv) U diateze dispoziční se uplatňuje následující syntaktická změna doprovázená reflexivizací slovesa: konatel je buďto zevšeobecněn (jako v diatezi (v), (11)), nebo vyjádřen dativem (12). Podmínkou pro realizaci této diateze je rozvíjení slovesa způsobovým určením:

(11) *Tahle kniha se **dobře** prodává.*

(12) *Matematika se Pavlovi studovala **snadno**.*

(v) Deagentní konstrukce je spojena s odsunutím konatele jakožto zevšeobecněného aktantu, kterému ontologicky odpovídá nějaké lidské uskupení, kolektiv pro danou činnost typický, ale charakterizovaný jako na povrchu nevyjádřitelný. V generativní gramatice se pro jeho ekvivalent používá symbol PRO_{arb}. Tuto diatezi charakterizujeme jako syntaktickou (viz i výklad v (Panevová ad. 2014: 114), protože se nekombinuje s diatezemi typu (i) – (iii), srov. (13), (14):

(13) *Tančilo se tam až do rána.*

(14) *V novinách se píše o demonstracích před Úřadem vlády.*

Jelikož schopnost slovesa účastnit se popsáných diatezí je lexikálně podmíněná, nelze ji odvodit ze syntaktických rysů slovesa, ale je potřeba ji zaznamenat v lexikonu. Na vytvoření příznakových členů jednotlivých typů diateze se pak podílejí pravidla syntaktická (přesuny aktantů nebo jejich odstranění) a pravidla morfologická pro tvorbu složených tvarů slovesných (u (i) – (iii)).

Jádrem tohoto příspěvku je předložení hypotézy týkající se užití diateze (v) spojené s diatezí označenou výše jako reciproční (vi). Ukážeme, že obecně přijímané řešení, že v diatezi (v) nelze povrchově vyjádřit konatele děje, pro reciproční konstrukce neplatí. S touto hypotézou jsme dosud pracovali (Panevová, 1973), (Panevová et al. 2014), mohli jsme se také opírat o vlivné analýzy, viz zejména (Růžička 1986), (Růžička 1999).¹ Růžička (1986: 255) v rámci diskuse, zda PRO_{arb} má či nemá antecedent, uvádí, že deagentní konstrukce se nekombinují s reflexivitou a reciprocitou, což mluví proti existenci antecedentu, srov. jeho příklady, které zde označujeme (a), (b), (c) :

(a) * *mluvilo se tam jen o sobě*

(b) * *mluvilo se o tom jeden s druhým*

(c) * *diskutovalo se o tom problému jeden s druhým*

Prostřednictvím příkladů (15) – (18) předkládáme hypotézu, že při jisté kombinaci deagentizace a reciprocit lze o přítomnosti konatele (ACT) vyjádřeného pomocí předložkové skupiny *mezi* + *Instrumentál* uvažovat:²

(15) *Mezi hráči se šušvalo, že přijede prezident klubu.* (PDT 3.0)

(16) *O novém léku se diskutuje mezi našimi lékaři.*

(17) *Je to něco jako tajná společnost, ale mezi lidmi se o ní ví.*

(18) *O její poslední příhodě se mezi lidmi vypráví ještě teď.*

Věty (15) – (18) je možné interpretovat tak, že v nich jde o několikanásobné vzájemné konatele a adresáty, např. *hráč šuškal hráčovi, lékař(i) diskutují s jinými lékaři* apod. Jen stěží si lze představit interpretaci věty (15), že někdo jiný hráčům našeptával, že přijede prezident, nebo že ve větě (16) se někdo jiný pouštěl do diskuse s lékaři o novém léku. Ve větě (17) je také možná interpretace, že lidé o tajné společnosti vědí. Ve větě (18) předpokládáme, že si o příhodě vyprávějí lidé (jako

¹ “PRO_{arb} has no phonetic shape“ (Růžička 1999: 20). V podobném duchu, byť v jiné terminologii, se lze odvolat na práce (Kopečný 1958: 117), (Grepel – Karlík 1986: 158), (Grepel – Karlík 1998: 134) a další.

² Příklady, počínaje příkladem (15), které nejsou označeny *, pocházejí z Českého národního korpusu (jeho verze SYN2010), příklady označené PDT 3.0 jsou vybrány z anotovaného korpusu Prague Dependency Treebank.

konatelé) mezi sebou. Aktivní reciproční protějšky těchto deagentních konstrukcí by vypadaly následovně (15a), (16a), (17a), (18a):

(15a) *Hráči si mezi sebou šuškaří, že přijede prezident klubu.*

(16a) *Naši lékaři spolu diskutují o novém léku.*

(17a) *Je to něco jako tajná společnost, ale lidé o ní vědí.*

(18a) *Lidé si o její poslední příhodě vyprávějí ještě teď.*

Věty jako (15) – (18) nejsou frekventované a jsou navíc spojeny se silnými omezeními: Kolektiv vzájemných konatelů a adresátů musí obsahovat větší množinu členů než dvojici, viz nepřijatelnost (19), (20):

(19) **Mezi (jeho) rodiči se povídá, že dědeček byl opilec.*

(20) **Mezi předsedou a místopředsedou se diskutuje o programu příští schůze.*

Předložková skupina *mezi* + *Instrumentál* není použitelná v roli konatele u „inherentních“ reciprok, viz (21), (22):³

(21) **Mezi všemi členy rodiny se objímalo navzájem.*

(22) **Mezi přáteli se obvykle navštěvuje o Vánocích.*

Konstrukci *mezi* + *Instrumentál* s interpretací navrženou výše u (15) – (18) konkurují konstrukce s významem místa (LOC), popř. může jít o homonymii mezi těmito dvěma interpretacemi, viz (23) – (25):

(23) *Mezi cizinci se obchoduje drogami.*

(24) *Mezi studenty se vybralo deset tisíc pro Japonsko.*

(25) *Mezi trestanci se tyto nářky nevyskytují.*

V (23) buďto cizinci obchodují drogami, nebo někdo jiný prodává mezi cizinci (cizincům) drogy. V (24) studenti sami vybírali na Japonsko, nebo někdo jiný organizoval sbírku mezi studenty. V (25) buď sami trestanci nedělají takové nářky, nebo někdo jiný nešíří takové nářky mezi trestance.

K lokálnímu určení mají blíže příklady (26), (27); v (26) si lze snadno představit konatele, který je za šířením nespokojenosti cíleně na obyvatelstvo, v (27) mluvčí chce postupovat tak, jaký postup je mezi lidmi obvyklý:

(26) *Dánské daně rostly a mezi obyvatelstvem v Jämtlandu a Häjandalenu se šířila nespokojenost.*

(27) *Chci postupovat tak, jak se mezi lidmi normálně postupuje.*

Závěrem se pokusíme o shrnutí nabízených hypotéz:

(I) PRO_{arb} /všeobecný konatel může mít ve specifických případech antecedent,

(II) v těchto specifických kontextech může být v češtině všeobecný konatel foneticky vyjádřen,

(III) předložková skupina *mezi* + *Instrumentál* je specifickým prostředkem pro vyjádření recipročních aktantů (argumentů) ve formálně neosobních konstrukcích,

(IV) interpretace těchto výrazů závisí na sémantice či pragmatice, často mohou být tyto konstrukce homonymní s vyjádřením prosté lokace.

³ Ke zpracování reciprocit ve FGP viz (Panevová – Mikulová 2007).

Literatura

- Daneš, František. „*Dostal jsem přidáno* a podobné pasívní konstrukce“. *Naše řeč* 51, 1968: 269–290.
- Daneš, František. *Věta a text*. Praha: Academia, 1985.
- Giger, Markus. *Resultativa im modernen Tschechischen*. Bern, Berlin, Frankfurt a. M., New York, Oxford, Wien: Peter Lang, 2003.
- Grepl, Miroslav, Petr Karlík. *Skladba spisovné češtiny*. Praha: SPN, 1986.
- Grepl, Miroslav, Petr Karlík. *Skladba češtiny*. Olomouc: Votobia, 1998.
- Kopečný, František. *Základy české skladby*. Praha: SPN, 1958.
- Maslov, Jurij S. „Resultativ, Perfect and Aspect“. [In]: V. P. Nedjalkov (red.) *Typology of Resultative Constructions*. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins. 1988: 63–85.
- Nedjalkov, Vladimir. P., Sergej Je. Jachontov. „Typology of Resultative Constructions“. [In]: V. P. Nedjalkov (red.) *Typology of Resultative Constructions*. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins. 1988: 3–62.
- Nomachi, Motoki. „On the recipient passive in the Kashubian Language (Annex to Milka Ivić’s syntactic inventory of Slavonic dialectology)“. *Južnoslovenski filolog* LXIV, 2008: 273–281.
- Panevová, Jarmila. „Věty s všeobecným konatelem“. [In]: *Studia Slavica Pragensia*. Praha: Univerzita Karlova, 1973: 133–144.
- Panevová, Jarmila. „O rezultativnosti (zejména v češtině)“. [In]: *Gramatika i leksika u slovenskima jezicima*. Novi Sad – Beograd: Matica Srpska, Institut za srpski jezik. 2011: 165–175.
- Panevová, Jarmila. „A Message Sent to Heaven“. [In]: K. Bochum – A. Steube (red.) *Sprache, Sprachvergleich, Sprachträger. Rudolf Růžička zum 90. Geburtstag*. Leipzig: Sächsische Akademie der Wissenschaften zu Leipzig, 2013: 140–144.
- Panevová, Jarmila, Marie Mikulová. „On Reciprocity“. *Prague Bulletin of Mathematical Linguistics* 87, 2007: 27–40.
- Panevová, Jarmila, Eva Hajičová, Václava Kettnerová, Markéta Lopatková, Marie Mikulová, Magda Ševčíková. *Mluvnice současné češtiny 2, Syntax češtiny na základě anotovaného korpusu*. Praha: Karolinum, 2014.
- Růžička, Rudolf. „Typologie der Diathese slavischer Sprachen in parametrischen Variationen“. *Die Welt der Slaven*, Vol. 31/2, 1986: 225–274.
- Růžička, Rudolf. *Control in Grammar and Pragmatics*. Philadelphia/Amsterdam: John Benjamins, 1999.
- Sgall, Petr. *Generativní popis jazyka a česká deklinace*. Praha: Academia. 1967.
- Štícha, František. „Systémový a funkční status konstrukcí s n/t-ovými participii v současné češtině“. *Slovo a slovesnost* 47, 1986: 177–185.
- Wiemer, Björn, Markus Giger. *Resultativa in den nordslavisch und baltischen Sprachen*. München, Newcastel: LINCOS Europa (LINCOS Studies in Language Typology 10), 2005.
- Номати, Мотоки. „О посесивно-результативных конструкциях в славянских языках (на материале польского языка в сравнении с другими славянскими языками)“. *Зборник Матице српске за славистику* 71/72, 2007: 599–610.
- Поповић, Људмила. „Посесивна резултативна дијатеза у српском језику у поређењу са другим словенским језицима“. 43. Међународни научни састанак слависта у Вукове дане “Иновациони процеси у српском књижевном језику – утицаји других језика и култура”. Београд, 2014: 27–45.

Јармила Паневова

ДИЈАТЕЗА И РЕЦИПРОКАЛНОСТ (НА МАТЕРИЈАЛУ ЧЕШКОГ ЈЕЗИКА)

Резиме

У овом раду дат је кратак опис конструкција које се у Функционалном генеративном опису чешког језика сматрају члановима граматичке категорије дијатезе (аналитички пасив, резултативне конструкције, реципијентне конструкције, диспозиционе конструкције, деагентивне конструкције и реципрокалне конструкције). Рад се детаљније бави провером општеприхваћене хипотезе према којој у деагентивним конструкцијама не може стајати вршилац радње (agentive) изражен на површинском плану реченице. Ову хипотезу не подржавају реченице у чешком језику са комбинацијом реципрокалности и деагентивном формом која је исказана предлошко-падежном конструкцијом *mezi + инструментал*.

У реченици *O novém léku se diskutuje mezi našimi lékaři*, издвојени део претендује да буде агентивни плурал реципрокалних чланова који укључује вршиоца и адресата. Наведена су ограничења која блокирају овакву конструкцију, као и случајеви вишезначности предлошко-падежне конструкције *mezi + инстр.* која се може употребити за одређивање локације.

Кључне речи: дијатеза, деагентизација, реципрокалност, агенс, предлошко-падежна конструкција.